

## MƏNBƏLƏRİN TARİXİ TƏNQIDI – TARİX ELMİNİN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

**Balamirzə Məmmədli**

Bakı Dövlət Universiteti

[balamirza.mammadli@bsu.edu.az](mailto:balamirza.mammadli@bsu.edu.az)

**Açar sözlər:** *mənbə, tarixi tənqid, metodologiya, müqayisəli təhlil, mənbəşünaslıq analizi*

*Məlum olduğu kimi mənbələr tarixi tədqiqatlar üçün xammal bazasıdır və mənbələrsiz keçmişin öyrənilməsi qeyri-mümkündür. Lakin, mənbələrdən necə gəldi deyil, tənqidi şəkildə istifadə edilməlidir. Bəs mənbələrin “tənqidi” anlayışı nə deməkdir? Onu başa düşmək üçün tarixçi ilk öncə bu sözün elmi nöqtəyi-nəzərdən mənasını adi dildəki mənasından ayırd etməlidir. Adi mənada tənqid hər hansısa bir şey və ya bir şəxs haqqında mənfə mühakimə yürütmək anlamına gəlir. Lakin, elmi nöqtəyi-nəzərdən isə məna fərqlidir. XIX əsrin görkəmli rus ədəbi tənqidçiləri V.Belinski və N.Çernişevski bu termini və öz vəzifələrini fərqli cür başa düşürdülər. Belinski yazırdı: “Tənqid kütlənin gözündə yanlış bir məna alıb: tənqid etmək çoxları üçün danlamaq, hətta söymək anlamındadır. ...Tənqidi bu cür başa düşmək ədaləti ittiham və cəza ilə qarışdırmağa bərabərdir” [6, s.705]. Çernişevski isə yazırdı ki, “tənqid hər hansı bir ədəbi əsərin xüsusiyyətləri və çatışmazlıqları haqqında mühakimədir” [7, s.207]. Əksər dillərdə “kritika” kimi işlənən bu anlayış yunanca kritikə – “mühakimə etmək” sözündəndir. Mənbənin tənqidi də mənbə haqqında (onun etibarlılığı, müsbət və mənfə cəhətləri, ümumi dəyəri və s.) mühakimədir, başqa sözlə mənbəşünaslıq analizidir. Mənbə tənqidi – mənbənin təhlil deməkdir. Tarixi tənqid tək-cə mənbəşünaslığın deyil, bütün tarix elminin mühüm və əsas metodudur.*

## ИСТОРИЧЕСКАЯ КРИТИКА ИСТОЧНИКОВ КАК ОДНА ИЗ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

**Баламирза Мамедли**

**Ключевые слова:** *источник, историческая критика, методология, сравнительный анализ, источниковедческий анализ*

*Как известно, источники являются сырьевой базой исторических исследований, а без источников изучение прошлого невозможно. Однако источники следует использовать критически, а не бессистемно. Что означает понятие «критика» источников? Чтобы понять его, историк*

должен сначала отличить значение этого слова с научной точки зрения от его значения в быденном языке. Критика в ее обычном понимании означает вынесение отрицательного суждения о чем-то или о ком-то. Однако с научной точки зрения смысл в другом. Выдающиеся русские литературные критики XIX века В. Белинский и Н. Чернышевский по-разному понимали этот термин и свои обязанности. Белинский писал: «Критика получила в глазах массы превратное понятие: критиковать – для многих значит ругать... Понимать таким образом критику все равно, что правосудие смешивать только с обвинением и карою, забывая об оправдании». Чернышевский писал, что «критика есть суждение о достоинствах и недостатках какого-либо литературного произведения». Это понятие, которое в большинстве языков используется как «критика», происходит от греческого слова *kritikē* – «судить». Источниковедческая критика – это также суждение об источнике (его достоверности, достоинствах и недостатках, общей ценности и т. д.), иначе говоря, анализ источника. Историческая критика – важный и основной метод не только источниковедения, но и всей исторической науки.

## HISTORICAL CRITICISM OF SOURCES AS ONE OF THE METHODOLOGICAL PROBLEMS OF HISTORICAL SCIENCE

**Balamirza Mammadli**

**Key words:** *source, historical criticism, methodology, comparative analysis, source analysis*

*As it is known, sources are the raw material base for historical research, and without sources the study of the past is impossible. However, the sources should be used critically, not haphazardly. What does the concept of “criticism” of sources mean? In order to understand it, the historian must first distinguish the meaning of this word from a scientific point of view from its meaning in ordinary language. Criticism in its usual sense means making a negative judgment about something or someone. However, from a scientific point of view, the meaning is different. Prominent Russian literary critics of the 19th century V. Belinsky and N. Chernyshevsky understood this term and their duties differently. Belinsky wrote: “Criticism has taken on a wrong meaning in the eyes of the masses: for many, criticizing means scolding, even cursing. ...Understanding criticism in this way is equivalent to mixing justice with accusation and punishment.” Chernyshevsky wrote that “criticism is a judgment about the characteristics and shortcomings of any literary work.” This concept, which is used as “criticism” in most languages, comes from the*

*Greek word kritikē – “to judge”. Source criticism is also a judgment about the source (its reliability, pros and cons, overall value, etc.), in other words, it is a source analysis. Source criticism means analysis of the source. Historical criticism is an important and basic method not only of source studies, but of all historical science.*

**Şübhə – tarixi tənqidin başlanğıc nöqtəsi kimi.** Bütün elmlərdə şübhə obyektiv həqiqətə dair biliklərin ən mühüm formasıdır. Şübhə olmadan elmdə yaradıcı axtarışları təsəvvürə belə gətirmək olmaz. XX əsrin məşhur ABŞ fiziki, Nobel mükafatı laureatı Riçard Feynman elmi yaradıcılıqda şübhənin zəruriliyini dəfələrlə vurğulamışdı. R.Feynman obrazlı dildə deyirdi ki, ya şübhələrimizin üzünə qapını açıq qoyacağıq, ya da elmi tərəqqi olmayacaq: “Şübhə olmadan sual, sual isə olmadan bilik yoxdur” [8, s.7]. Təsadüfi deyil ki, “Hər şeyə şübhə et!” (De omnibus dubitandum!) K.Marksın tədqiqat şüarı idi. Şübhə hər istənilən bir fikrin, o cümlədən də tarix fikrin “katalizatorudur”. Əlbəttə, burada söhbət məhsuldar, yaradıcı, rəşadətli şübhədən gedir (yəni normal insan məsələni, elmi aksiomalara şübhə etməməlidir). İngilis tarixçisi Henri Bokl (1821-1862) şübhə və skeptisizmi “intellektual tərəqqinin” ilkin şərtləri kimi səciyyələndirərək hesab edirdi ki, onlar kor-koranə inamı əvəz edir və axtarış ruhunu doğurur. H.Bokl yazır: “Şübhə olmadan tədqiqat da ola bilməz, tədqiqat olmadan isə, heç bir bilik ola bilməz ... Qaranlığı dərk etməyən işıq axtarmaz. Şübhə yaranmadıqca, öyrənmə prosesi başlamaz. Beləliklə, şübhə aktı tərəqqini başladır və ya ən azından hər hansısa tərəqqiyə zəruri keçid rolunu oynayır. Skeptisizm hətta ən tənəblə zehinləri də özünə sual verməyə vadar edir ki, hər şey həqiqətdən də mi necə lazımdırsa o cürdür? Hər şeyin həqiqətdən də necə lazımdırsa o cür olması isə hələ uşaqlıqdan inanılması öyrədilən həqiqətlərdir” [4, s.252-253].

Hələ antik dövrdə skeptisizm (yunanca σκεπτικός – “araşdırıcı”, “tədqiq edən”) adlanan cərəyan formalaşmışdı. Onun əsasını e.ə. IV əsrdə yunan filosofu Pirron qoymuşdu. Həmin dövrdə skeptisizm qədim Yunanıstanda, Romada geniş yayılmışdı. Lakin, orta əsrlərdə xüsusilə Avropada şübhə anlayışına münasibət mənfi mənada dəyişdi. Belə ki, orta əsr insanı tez inanır, hər yazılanlara (xüsusilə dini inanc məsələlərinə) kor-koranə inanc bəsləyirdi. Bu da onunla bağlı idi ki, istənilən şübhə elementləri bidət hesab olunur və bu, sərt inkvizisiya aparatının işə düşməsinə səbəb olurdu. Orta əsrlərdə çoxlu sayda elm adamlarının tonqalda yandırılaraq edam olunması da bununla bağlı olmuşdu. Ona görə də, geniş kütlələr İncili dərk etmədən, təhlil etmədən sadəcə olaraq inanırdılar.

Beləliklə, mənbə təhlilinin başlanğıc nöqtəsi şübhə, tənqidilik, skeptisizmdir. Mənbəni oxuyan zaman tarixçi ona şübhə ilə yanaşmağa başlamalıdır: “Mənbədə nə deyilir? Bu məlumat düzgündür, ya yox? Mənbədəki məlumatlar niyə təhrif oluna bilər? və s.” Tarixçidə şübhə, tənqidi və skeptik düşüncə

ərzində hələ təhsil aldığı illərdə formalaşmalıdır. Əgər bu keyfiyyətlər zehni işin üzvi tərkib hissəsinə, tarixçi təfəkkürünün ilkin əlamətinə çevrilmirsə, deməli, tarixçi aldığı təhsildən nəticə çıxarmayıb. O, tarixi öyrənə bilər, tarixçi diplomu ala bilər, tarixi yadında saxlaya və onu başqalarına öyrədə bilər, lakin yuxarıdakı keyfiyyətlər yoxdursa, bu zaman o, sadəcə olaraq faktlar toplusunu yadda saxlayan və onları illərlə təkrarlayan reproduktiv mexanizm (qrammofon valı, yaxud maqnitofon lenti kimi) olacaq.

**Tarixi tənqidin mərhələləri.** Tarixi tənqidin adətən iki tərəfi ayırd edilir: mənşə (origin) tənqidi və məzmun tənqidi. Düzdür, bəzi mənbəşünaslar belə bir bölgünün zəruriliyini inkar edirlər, bəzən ayrı-ayrı tarixçilər bu anlayışların hər birini tamamilə fərqli məzmununda izah edirlər. Lakin sözügedən anlayışların bütün qeyri-müəyyənliklərinə və aralarındakı sərhədin dəyişkənliyinə baxmayaraq, məzmun tənqidi və mənşə tənqidi bölgüsü aparmadan mənbəni təhlil etmək çətindir.

Mənşə tənqidinə bəzən “xarici tənqid”, “ilkin tənqid” də deyilir. Mənşə tənqidi bunları aşkar etməlidir: mənbənin növünü (tipini), onun etibarlılığını, orijinallığını; mənbənin müəllifini, müəllifin sosial mənşəyi, tutduğu vəzifəsi, təhsili, milliyəti, şəxsi simpatiya və antipatiyalarını; mənbənin mənsub olduğu zamanı, məkanı, yaranma şəraitini, məqsədini və s. Mənşə tənqidi mənbənin ümumi xarakteristikasını verir və məzmun tənqidi işini də rahatlaşdırır. Məzmun tənqidi (və ya “daxili tənqid”) də tənqidi prosesin əsas elementidir. Onun məqsədi mənbənin məzmununun etibarlılığını aydınlaşdırmaq və ya başqa sözlə desək, orada hansı məlumatların həqiqət, hansıların yalan olduğunu üzə çıxarmaqdır. Onun əsas metodları ayrı-ayrı ifadələri yoxlamaq, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini, bağlantısını müəyyən etməkdir. Məzmun tənqidinin ən mühüm vəzifələrindən biri mənbənin ideoloji-siyasi istiqamətini aydınlaşdırmaqdır.

Mənbələrin tənqidindən danışarkən, tarixi tənqid metodologiyasının baniləri sayılan bir sıra tarixçilər haqqında da qısa məlumat vermək lazımdır. Belə şəxsiyyətlərdən biri italyan humanisti Lorenso Valladır (1407-1457). Latın dilinin ən yaxşı bilicilərindən olan L.Valla hətta “Latın dilinin gözəllikləri haqqında altı kitab” adlı traktat da yazmışdı. Lorenso Valla da digər humanistlər kimi kilsənin əleyhdarı olmuş, orta əsr kilsə əxlaqının prinsiplərindən biri olan asketizmə qarşı çıxaraq xoşbəxtliyi və həzzi həyatın məqsədi kimi təbliğ edirdi. O, hesab edirdi ki, İtaliyanın siyasi parçalanmasının əsas günahkarları İntibah dövründə də dünyəvi hakimiyyət iddiaları çox güclü olan papalardır. Bu cür iddiaların “Konstantinin hədiyyəsi” adı altında tanınan hüquqi əsası saxta idi. Roma imperatoru Konstantinin (306-337) guya papa I Silvestrə imperiyanın bütün qərb hissəsi üzərində dünyəvi hakimiyyət verdiyini bəyan edən bu sənəd XVIII əsrdə papalığ dəftərxanasında uydurulmuş saxta xartiya idi.

L.Valla “Konstantinin saxta və uydurma hədiyyələri haqqında mülahizələr” adlı traktatında sözügedən sənədin IV əsrdə tərtib edilmədiyini, sadəcə bir saxtakarlıq olduğunu inandırıcı şəkildə sübut edirdi. Onun təhlilinin arqumentləri belə idi: 1) nə üçün Konstantin öz mülklərinin yarısından məhrum olmalı idi? 2) iddia edilən “hədiyyə” ilə bağlı məlumat verən heç bir şahidə rast gəlinmir; 3) sənəd IV əsrdə istifadə olunan klassik latın dili stilində deyil, son barbar stilində yazılmışdır. Deməli o, sonradan yazılmışdır və saxtadır. Saxta sənədin tərtib olunma tarixi (VIII əsr) yalnız sonralar müəyyən edilmişdir. Burada bizə Lorenzo Vallanın yaradıcılığı anti-kilsə deyil, mənbəşünaslıq nöqteyi-nəzərindən maraqlıdır. Bununla, Lorenzo Valla mənbəşünaslıq analizinin əsasını qoymuşdur, baxmayaraq ki, tarixi tənqidin tarixi tədqiqatlarda ən mühüm metod kimi geniş şəkildə istifadə olunması əsrlər sonra baş vermişdir. Mənbəşünaslıq analizinin sonrakı inkişafı XVIII əsrin sonlarında antik dövrü araşdıran alman tarixçiləri A.Şleser, F.Volf və B.Niburun, xüsusən də yeni dövr tarixçisi L.Rankenin adları ilə bağlıdır.

XVIII əsrin 60-cı illərində Rusiyada yaşayaraq qədim rus salnamələrini tədqiq etmiş, Almaniyada slavistika elminin banilərindən biri sayılan Avqust Lüdviq Şleser (1735-1809) mənbələri təhlil edərkən 3 tənqidi yanaşmanı əsaslandırır: birincisi, ilkin, orijinal mətnin tam olaraq bərpa edilməsi – kiçik tənqid; ikincisi, tarixi mənbəni qrammatik baxımdan və tarixi izah nöqteyi-nəzərindən düzgün başa düşmək və üçüncüsü, məlumatların etibarlılığını aydınlaşdırmaq – sağlam düşüncəyə əsaslanan ali tənqid. A.Şleser ən qədim rus salnaməsinin XII əsrin əvvəllərində rahib Nestor tərəfindən yazılması, lakin sonradan onu köçürənlər tərəfindən güclü şəkildə təhrif edilmiş formada (ən tezi XIV əsr) saxlanması qənaətinə gəlmişdir. Buna görə də, Şleser ilk növbədə salnamənin ilkin, orijinal mətnini bərpa etməyi, daha sonra qədimliyi və yaxud köçürmələr zamanı təhrif edilməsi səbəbindən anlaşılmaz olan sözləri və terminləri şərh etməyi, sonra isə orada göstərilən faktların yoxlamaqla onların etibarlılığını müəyyən etməyi təklif etmişdir. O, rasionalist və pragmatik tarixçi kimi bütün salnamə məlumatlarına ilk növbədə sağlam düşüncə mövqeyindən yanaşır, salnaməçinin məlumatlarını başqa mənbələrin məlumatları ilə müqayisə etmək üsulundan istifadə edirdi [5, s.16-17].

Fridrix Avqust Volf (1759-1824) özünün “Homerə giriş” (1795) adlı əsərində qədim yunan şairi Homerin eposlarını tədqiq etmişdir. Tarixçilər əvvəllər də Homerin eposlarından istifadə etmişdilər, lakin əsasən tarixi faktları götürmək üçün. F.Volf isə onları sırf mənbənin kimi ilk dəfə araşdırmış, xüsusilə də onun müəllifliyi problemini irəli sürmüşdür. F.Volf hesab edirdi ki, “İliada” bir nəfər tərəfindən yaradılmayıb və o, yunan xalqının öz qədim keçmişini əks etdirdiyi folklor əsərlərinin qeydidir. Fridrix Volfun tənqidi yolu ilə gedən alman tarixçisi Bartold Georq Nibur (1776-1831) isə, qədim Roma tarixçisi Tit Livinin əsərlərini tədqiq etmiş və onların xalq nağıllarına

əsaslanması qənaətinə gəlmişdi. B.Nibur hesab edirdi ki, keçmiş haqqında danışan şahidləri, yəni mənbələrin müəllifləri: onların hadisələrdən nə dərəcə xəbərdar olması, simpatiya və antipativaları, hadisələri etibarlı şəkildə çatdırma bilmə qabiliyyəti ilə bağlı ilkin qiymətləndirmələr aparılmadan tarixi əsər yaratmaq mümkün deyil. Beləliklə, F.Volf və B.Nibur öz tədqiqat mövzuları üzrə konkret mənbələri (Homerin və Tit Livinin əsərləri) tənqidi şəkildə tədqiq etmişdilər. Lakin, onların hər biri öz konkret mənbələrini intuitiv şəkildə tədqiq etmiş və tənqidi metodun hansı qaydalardan ibarət olmalı olduğunu müəyyən etməmişdilər. Bu baxımdan, Volf və Nibur sözügedən metodu sistemli və hərtərəfli şəkildə tətbiq edə bilməmişlər.

Mənbəşünaslıq analizinin sonrakı inkişafı Leopold fon Rankenin (1795-1886) adı ilə bağlıdır. Öz karyerasına Frankfurt-na-Oder şəhərindəki gimnaziyada tarix və latın dili müəllimi kimi başlayan L.Ranke akademik, elmi və ictimai istiqamətlərdə sürətlə irəliləmiş, Berlin Universitetinin professoru, Prussiya Elmlər Akademiyasının üzvü və zadəganlıq tituluna yüksəlmişdi. L.Rankenin əsərləri Almaniyada o qədər böyük əks-səda doğurmuşdu ki, hətta Bismark da Rankenin əsərlərini oxumağın faydalılığını Bibliyanı öyrənməklə müqayisə etmişdi. Rankenin bu yüksəlişi 1824-cü ildə, özünün “1494-1535-ci illərdə german və roman xalqlarının tarixi” adlı ilk əsərini nəşr etdirdikdən sonra başlamış və ömrünün sonuna qədər davam etmişdir. Həmin əsəri “Ən yeni tarixçilərin tənqidinə dair” adlı mənbəşünaslıq etüdü müşayiət edirdi. Bəs Rankenin belə bir fenomenal karyerasının səbəbi nə idi? Onun xidmətləri nədir? Belə ki, Ranke əvvəlki nailiyyətlərdən, xüsusilə də F.Volf və B.Niburun filoloji təhlil metodlarından istifadə edərək, mənbələrin təhlili üzrə üsullar sistemi işləyib hazırlamışdır. Müasirləri onu “Ranke metodu” adlandırırlar.

“Ranke metodunun” əsasları yuxarıda adını çəkdiyimiz “Ən yeni tarixçilərin tənqidinə dair” etüdü ilə artıq qoyulmuşdu. Burada Ranke öz əsərində istifadə etdiyi mənbələr və onlardan necə istifadə etməsindən bəhs etmişdi. Həmin mənbələrin arasında Yüksək İntibah dövrünün italyan siyasi mütəfəkkiri Françesko Qviççardini (1483-1540) və Romalı memuarist Paolo Covionun (1483-1552) əsərləri var idi. Ranke hər iki müəllifin məlumatlarını paralel olaraq tutuşdurmuş, lakin aralarındakı böyük ziddiyyətlərə görə həmin məlumatlarını uzlaşdırmaq mümkün olmamışdı. Belə olduqda Ranke tarixi həqiqəti müəyyən etmək üçün digər mənbələrin məlumatlarına əsaslanmışdı. Bu, “Ranke metodu”nun əsasını təşkil edir: o, hər bir mənbənin mənsəyini, mənbə müəllifinin səriştəliliyini, etibarlılıq dərəcəsini aydınlaşdırır, daha sonra isə keçmişin həqiqi mənzərəsini yaratmaq üçün istifadə olunan mənbələri müqayisə edirdi. “Ranke metodu”, daha dəqiq desək tarixi tənqid metodu sıfırdan yaranmasa da, elmdə bir kəşfi idi. Əvvəlki tarixçilər də bir neçə dəfə bu metoddan qeyri-iradi şəkildə, kor-koranə istifadə ediblər. “Ranke isə, onu faktiki olaraq

qeyri-iradi, şüursuz tətbiqdən uzaqlaşdırdı, məntiqi düstur kimi ümumiləşdirdi və bundan sonra bütün tarixçilər nəslinə ötürə bildi” [11, s.166].

Leopold fon Rankenin 1825-ci ildə Berlin Universitetinə gəlişi ilə tarixi tənqidi akademik fənnə çevirdi. Onun universitet təcrübəsinə ilk dəfə olaraq tətbiq etdiyi seminarlar praktikasını tarixi tənqid fənninin akademik tədrisinin əlverişli formasına çevrildi. Beləliklə, Ranke böyük bir məktəbin əsasını qoydu. Rankenin seminar fəaliyyəti və onun məktəbinin artan nüfuzu sayəsində tarixi tənqidin prinsipləri təkcə Almaniyada deyil, onun hüdudlarından kənar da yayıldı. Bundan əlavə, Ranke arxiv materiallarını öyrənməyə başladı, onların keçmişi öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyətini üzə çıxardı və arxivlərdən istifadəyə başlandı. Tarixçilər o vaxtdan bəri öz fəaliyyətlərini arxivlərisiz təsəvvür etmirlər. Bütün bunlara görə, L.Ranke haqlı olaraq “tarixi tənqidin atası” adlandırılır.

**Tarixi həqiqətin təhrifi və onun bərpa edilməsi üsulları.** Mənbələrdə tarixi həqiqətin təhrif olunmasını aşkar etmək üçün tədqiqatçı təbii ki, təhrifin vasitələri və üsulları haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdır. Təhrifin əsas vasitə və üsullarına birbaşa yalan, faktların üzərində sükutla keçilməsi və uyğunluğun pozulması aiddir.

*Birbaşa yalan* – əsasən qəsdən və məqsədyönlü ola bilər. Mənbə ilə işləyən tarixçi düşünməlidir ki, onun müəllifini məqsədyönlü şəkildə yalan məlumat yazmağa hansı səbəblər sövq edə bilərdi: özünü və dostlarını, ailə üzvlərini, mənsub olduğu dövləti, cəmiyyəti mümkün qədər yaxşı təqdim etməyi, düşmənləri ləkələməyi, təbəəsi olduğu hökmdarı (monarxi), yaxud hakimiyyət başında duranları tərifləməklə praktiki qazanc əldə etməyi, oxucuları razı salmaq və s. Bütün bunlarla yanaşı, mənbə müəllifi tarixi həqiqəti istəmədən, qeyri-iradi olaraq da təhrif edə bilərdi: o, yalan danışmağa məcbur edilən (məsələn, işgəncə altında) vəziyyətdə ola bilər; yaxud müşahidə etdiklərini dərk etmək üçün kifayət qədər biliyə malik olmaya bilər və s.

*Faktların üzərində sükutla keçilməsi* – bəzən mənbə müəllifləri onlara xoş olmayan faktları qeyd etmək istəmədikdə (bu faktlar tarix üçün nə qədər önəmli olsa da) onların üzərində sükutla keçməyə, onları mənbədə qeyd etməməyə üstünlük verirlər. Bu problem hələ antik dövrlərdən mövcud olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, qədim Roma natiqi Mark Tulli Siseron (e.ə.106-43) deyirdi: “Tarixin birinci qanunu yalan danışmağa cəsarət etməmək, ikincisi isə, həqiqəti bütünlüklə, tam söyləməkdir” [10, s.206]. Görkəmli rus yazıçısı Lev Tolstoy isə, əsərlərindən birinin epiqrafında yazırdı: Heç nəyi gizlətməyəcəm! Çünki, təkcə birbaşa yalan danışmamaq azdır, yalanın ən pis formalarından biri – susmaqdan qaçmaq lazımdır” [9, s.106]. Faktların üzərində sükutla keçilməsinə klassik nümunə kimi, məşhur fransız siyasətçisi diplomatı Taleyrandan (1754-1838) misal gətirmək olar. Belə ki, Taleyrana Fransada Burbonların restavrasiyası dövründən sonra yazdığı “Memuarlar”ında özünün Böyük Fransa

inqilabındakı iştirakını xatırlamamağa, bu faktı gizlətməyə üstünlük verirdi. Yaxud, başqa bir nümunə: 1919-1939-cu illərdə Böyük Britaniyanın xarici siyasətinə dair diplomatik sənədlərin ingiliscə nəşrinin tərtibçiləri bilərəkdən Böyük Britaniyanın 1938-ci il Münhen müqaviləsində fəal iştirakı ilə bağlı bir sıra sənədləri onların arxivdə olmaması bəhanəsi ilə dərc etməmişdilər. Çünki bu sənədlər Britaniyanın hakim dairələrinin qarışmamaq siyasətindəki xoşagəlməz rolunu təsdiq edəcəkdə.

*Uyğunluğun pozulması* – tarixi həqiqət mənbədə uyğunluğun pozulması və ya ifadə olunan mənanın, kontekstin dəyişdirilməsi yolu ilə də təhrif edilə bilər. Bu baxımdan, bəzi mənbələr fərqli miqyaslardakı qədim coğrafi xəritələrə bənzəyir. Belə ki, bu xəritələrdə nəhəng bir qitə o zamanlardakı bilgisizlik üzündən az qala qəpik kimi, kiçik bir ada isə, xəritənin yarısını tutacaq formada təsvir edilirdi. Bunu belə bir nümunə ilə daha aydın başa düşmək olar. Belə ki, məsələn SSRİ liderləri N.Xruşşov və L.Brejnev hakimiyyəti dövründə onlar haqqında yazan bəzi memuarçılar Xruşşovun və Brejnevin Böyük vətən müharibəsinin iştirakçısı kimi rolunu əsassız olaraq şişirtmişdilər. Yaxud, İkinci Dünya müharibəsində əsaslı dönüşün başlanğıcı olan Stalinqrad döyüşünə Qərbdə çəkilmiş bəzi sənədli filmlərdə az diqqət yetirilməsi, yüzlərlə dəqiqəlik filmlərin hərbi əməliyyatların ikinci dərəcəli teatrlarına həsr olunması tamaşaçıda Stalinqrad döyüşünün müharibədəki payı və bütövlükdə Şərq (sovet-alman) cəbhəsindəki rolu haqqında yanlış təsəvvürlərə səbəb ola bilər. Halbuki, hər iki tərəfin ümumilikdə 2 milyondan çox canlı qüvvə itki verdiyi, 200 gün – gecə və gündüz davam etmiş Stalinqrad döyüşü nəinki İkinci Dünya müharibəsinin, bütövlükdə bəşər tarixinin ən qanlı vuruşması olmuşdur [3, s.199].

**Mənbədən təhriflərin aradan qaldırılması metodları.** Mənbənin etibarlılığını yoxlamaq, tarixi həqiqətin bərpa edilməsi və təhrifin aradan qaldırılması metodları aşağıdakılardır:

1) Bu, mənbənin məzmununun, içərisindəki ziddiyyətlərin aydınlaşdırılması ilə məntiqi təhlili ola bilər. Məsələn, alman aviakonstruktoru Huqo Ekkenerin (1868-1954) Rusiya ilə bağlı bir sıra mənfə fikirləri tarixi həqiqət kimi qəbul edilə bilməz, çünki onun öz sözlərinə görə o, heç vaxt Rusiyada olmamış, yalnız bir dəfə onun səması üzərindən uçmuşdur [1].

2) Mənbənin müəllifinin nə dərəcədə doğru olduğunu yoxlamaq üçün onun sözlərini öz fəaliyyəti ilə müqayisə etmək məqsəddə uyğundur. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsindən faşist dövlətlərindəki hökumətlərin sülhsevər bəyanatlarını onların təcavüzkar hərəkətləri ilə müqayisə etmək olar.

3) Tarixi həqiqəti təsbit etməyin əsas metodu həm eyni tipli (məsələn, müxtəlif siyasi cərəyanlara aid qəzetlər), həm də müxtəlif tipli (siyasi xadimlərin xatirələri, məktubları) mənbələrin tutuşdurulması və müqayisəsidir. Məsələn, gənc almanları militarist ruhda tərbiyəsi məqsədilə general-feldmarşal



Paul fon Hindenburg sonradan öz xatirələrində 1866-cı il Sadova döyüşündəki iştirakını cəsarətli tonlarla belə nəql edirdi: “Başımdakı yüngül yaradan qan axaraq, ağır-ağır nəfəs alaraq düşməndən əsir götürülmüş topların arasında dayanmaq qürurverici bir hiss idi”. Əslində isə, o zaman cəmi 19 yaşı olan gənc leytenant P.Hindenburg o zaman anasına yazdığı məktubunda həmin fraqmenti belə qeyd edirdi: “Mən huşsuz vəziyyətdə qalmışdım və adamlar məni ölmüş hesab edərək əhatəyə almışdı” [2, s.240].

Beləliklə, tarixi həqiqəti üzə çıxaran tarixçinin fəaliyyəti məhkəmə prosesində iştirak edənlərdən yalnız birinin ərizəsi əsasında qərar çıxara bilməyən, iddiaçı, müttəhim və şahidləri dinləyərək qərar çıxarmalı olan hakimin, yaxud istintaq apararı müstəntiqin işini xatırladır. Romalı hakimlər atalar sözünə çevrilmiş bu prinsipə yaxşı bələd idilər: “Audiatur et altera pars!” (“Qarşı tərəf eşidilsin!” və ya Qarşı tərəfi dinlə!). Buna görə, də tarixçi tədqiqat apararı zaman ən müxtəlif mənbələrin, şahidlərin məlumatlarını dinləməli, onları müqayisə etdikdən sonra nəticə çıxarmalıdır. Müqayisəli tarixi metod tarix elminin metodologiyasında ən mühüm metodlardan biridir.

### Ədəbiyyat

1. Eckener H. Im Zeppelin über Länder und Meere: Erlebnisse und Erinnerungen. Flensburg, „Wolff Verlagshaus“, 1949, 566 s.
2. Ludwig E. Hindenburg und die Sage von der Deutschen Republik. Amsterdam, „Querido“, 1935, 378 s.
3. Məmmədli B.A. Stalinqrada döyüşü: tarixin ən qanlı savaşı və II dünya müharibəsində əsaslı dönüşün başlanğıcı // Tarix və onun problemləri, №4, 2021. s. 199-207.
4. Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. В 2 т. Том 1. Санкт-Петербург, «Типография Эрлих», 1896, 384 с.
5. Русина Ю.А. Методология источниковедения: учебное пособие. Екатеринбург, «Изд-во Уральского университета», 2015, 204 с.
6. Русские писатели о литературном труде (XVIII – XX). В 4 т. Том 1. Ленинград, «Советский писатель», 1954, 757 с.
7. Русские писатели о литературном труде (XVIII – XX). В 4 т. Том 2. Ленинград, «Советский писатель», 1955, 817 с.
8. Соловьева Г.Г. О роли сомнения в познании. Алма-Ата, «Наука», 1976, 142 с.
9. Толстой Л.Н. Собрание сочинений. В 22 томах. Т. 21. Москва, «Художественная литература», 1984, 621 с.
10. Философские проблемы исторической науки. Москва, «Наука», 1969, 319 с.
11. Щепкин Е.Н. Автобиография Ранке // Русская мысль, №8, 1893, с.149-169.